Anne Applebaum

Gulag i siffror

Introduktion

Frågan om hur många som blev offer för stalinismens terror har länge stötts och blötts bland historiker och andra. Och inte bara det, man har även tvistat om vilka grupper som ska räknas som terroroffer (hur ska skall man t ex se på svält). Till stridsfrågorna hör också vilka källor som är tillförlitliga och hur de ska användas och tolkas.

Efter öppnandet av många sovjetiska arkiv har faktauppgifterna blivit mycket bättre – man vet nu ganska väl hur många som avrättades, förpassades till arbetsläger eller förvisades m m. De flesta forskare är idag överens om att dessa siffror är ganska tillförlitliga, men det finns fortfarande utrymme för olika tolkningar.

Det kan även finnas brister i statistiken, t ex grupper som av olika skäl inte registrerats. Hur många rör det sig i så fall om? Man skulle kunna tro att det är främst de som av olika skäl anser att arkivsiffrorna är för låga som framhäver sådant, men det finns även de som tvärtom menar att siffrorna på antalet avrättade är för höga, med argumentet att det bland dem förekom benådningar (personligen ger jag inte så mycket för detta argument så länge som man inte kan komma med siffror på detta, i synnerhet eftersom vi vet att även en hel del dog under förhör, dödades i lägren osv, vilka inte heller ingår i siffrorna på avrättade).

I vilket fall som helst är det viktigt att ta del av den dokumentation som finns. Men för att få en allsidig belysning av problematiken behöver man även väga olika uppgifter och argument för och mot varandra.

Den text som återges nedan är ett Appendix från Anne Applebaums bok *Gulag*. (2005). Den redovisar bara Gulagfångarna, dvs tar inte upp de dödsdömda – om detta se texten om Alexander J Tivel nedan).

Författaren är antikommunist. Det framgår bl a av att hon, i likhet med många andra moderna antikommunistiska historiker, framhåller att stalinismen och dess terror är en naturlig följd av marxismen och den kommunistiska ideologin. I detta har hon mycket gemensam med den amerikanske historikern Stephen Kotkin.[1] Argumenten för det är inte särskilt övertygande.

Utdraget handlar nästan uteslutande om vad som sovjetarkiven har att berätta för oss om terrorns omfattning. De siffror som Applebaum återger är hämtade från arkiven och är tillförlitliga. Däremot kan man ifrågasätta en del av hennes resonemang och tolkningar, vilket vi dock inte ska gå in på här. I stället rekommenderar vi följande texter, som behandlar samma och besläktade problem, men utifrån andra utgångspunkter:

David J Dallin och Boris I Nicolaevsky: Slavarbete i Sovjet.
J Arch Getty & Oleg V Naumov: Historien om Alexander J Tivel (utdrag ur *The Road to Terror*) och Epilog som prolog – om Nikolaj Jezjov
Anders Hagström: Fånge hos Stalin och Hitler (om tysk kommunist som hamnade i Gulag)
Lennart Samuelson: Den moderna sovjetforskningen.
Nicolás Werth: kapitel 10, ”Den stora terrorn (1936-1938)” i En stat mot sitt folk. Våld, repression och terror i Sovjetunionen (Werths bidrag till *Kommunismens svarta bok*)

Martin F 10/12 2020

---

[1] Detta framgår av hans omskrivna Stalin-biografi, se utdraget Terror som statskonst och avsnittet ”Om Kotkin” i Resa in i Stalins värld.

Hur många?

Det fanns tusentals koncentrationsläger i Sovjetunionen och miljoner människor passerade genom dem, men i många decennier var det exakta antalet offer fördolt för alla utom för en handfull byråkrater. Följden var att det blev rena gissningar när man försökte få fram hur många de var så länge Sovjetunionen existerade, och det är fortfarande en fråga om gissningar, om än på något stabilare grund.

Så länge det var rena gissningar infekterades debatten i väst om förtryckets statistik — i likhet med den allmänna västerländska debatten om Sovjetunionens historia — från och med 1950-talet av det kalla krigets politik. Utan tillgång till arkiv fick historikerna lita till fångarnas minnen, avhopparnas uttalanden, officiella folkräkningssiffror, ekonomisk statistik och mindre detaljer som på något sätt blev bekanta utomlands, till exempel hur många tidningar som distribuerades till fångar 1931.[2] De som hyste antipati mot Sovjetunionen valde gärna de högre siffrorna för antalet offer. De som ogillade USA:s eller Västeuropas roll i det kalla kriget valde de lägre siffrorna. Siffrorna varierade enormt. I *The Great Terror*, hans då banbrytande redogörelse från 1968 för utrensningarna, beräknade historikern Robert Conquest att NKVD hade fängslat sju miljoner personer 1937 och 1938.[3] I sin ”revisionistiska” skildring *Origins of the Purges* nämner historikern J. Arch Getty endast ”tusentals” gripna under dessa båda år.[4]

När de sovjetiska arkiven öppnades fick ingendera skolan helt rätt. Den första omgången siffror på Gulagfångar som offentliggjordes såg först ut att ligga stadigt i mitten mellan de höga och låga beräkningarna. Enligt NKVD-dokument som gavs stor spridning uppgick antalet fångar i Gulags läger och kolonier från 1930 till 1953 till följande, räknade den 1 januari varje år:

1930	179 000
1931	212 000
1932	268 700
1933	334 300
1934	510 307
1935	965 742
1936	1 296 494
1937	1 196 369
1938	1 881 570
1939	1 672 438
1940	1 659 992
1941	1 929 729
1942	1 777 043
1943	1 484 182
1944	1 179 819
1945	1 460 677
1946	1 703 095
1947	1 721 543
1948	2 199 535
1949	2 356 685
1950	2 561 351

[2] Bacon, *The Gulag at War*, s. 8-9.
[3] Conquest, *The Great Terror*, s. 485. [Boken finns i svensk översättning: *Den stora terrorn* (1971), s 462.]
[4] Getty, *Origins of the Great Purges*, s.8 [Getty reviderade avsevärt denna förhastade slutsats i senare arbeten, i synnerhet i *The Road to Terror.* Se Historien om Alexander J Tivel]

1951	2 525 146
1952	2 504 514
1953	2 468 524

Dessa siffror[5] speglar en del av det som vi med stöd av många andra källor vet är sant. Antalet fångar börjar stiga i 1930-talets slut i takt med att förtrycket skärptes. De sjunker något under kriget till följd av de många amnestierna. De stiger 1948, då Stalin slog till än en gång. Dessutom är de flesta forskare som har gått igenom arkiven nu överens om att siffrorna bygger på verkliga sammanställningar av uppgifter som lägren sände in till NKVD. De stämmer med uppgifter från andra delar av den sovjetiska statsbyråkratin, till exempel med sådana som folkkommissariatet för statsfinanser använde.[6] De behöver ändå inte återge hela sanningen.

Till att börja med är siffrorna för varje enskilt år missvisande eftersom de maskerar lägersystemets påfallande höga omsättning. Så till exempel uppges 2 421 000 fångar ha passerat genom Gulagsystemet 1943, trots att summan i början och slutet av samma år visar en nedgång från 1,5 till 1,2 miljoner. I den siffran ingår förflyttningar inom systemet, men den antyder fortfarande en mycket hög nivå av förflyttningar av fångar som inte kommer fram i totalsiffrorna.[7] På samma sätt lämnade närmare en miljon fångar lägren under kriget och gick in i Röda armén, ett faktum som nätt och jämnt syns i den övergripande statistiken, eftersom mängder av människor också sattes i läger under krigsåren. Ett annat exempel: 1947 hamnade 1 490 959 personer i lägren och 1 012 967 lämnade dem, en oerhörd omsättning som inte heller framgår av tabellen.[8]

Fångarna försvann ur statistiken därför att de dog, rymde, hade avtjänat kortvariga straff, frigavs raka vägen in i Röda armén eller hade befordrats till lägerfunktionärer. Som jag har nämnt utfärdades ofta också amnestier för åldringar, sjuka och gravida kvinnor — omedelbart följda av nya vågor av gripanden. Denna väldiga, konstanta omsättning innebar att siffrorna i verkligheten var långt högre än de föreföll vid första ögonkastet. 1940 hade åtta miljoner fångar redan passerat genom lägren.[9] Med den statistik över in- och utflöde som finns och med hopjämkning av flera olika källor uppskattar den enda fullständiga beräkning som jag har sett att 18 miljoner sovjetiska medborgare passerade genom läger och kolonier mellan 1929 och 1953. Denna siffra stämmer också med andra som lämnats av högre ryska säkerhetstjänstemän på 1990-talet. Enligt en källa talade Chrusjtjov själv om 17 miljoner som passerade genom arbetslägren mellan 1937 och 1953.[10]

I djupare bemärkelse är dock även denna siffra missvisande. Som läsarna vet vid det här laget var det inte alla som dömts till tvångsarbete i Sovjetunionen som avtjänade sitt straff i koncentrationsläger tillhöriga Gulagadministrationen. Siffrorna ovan undantar till exempel de många hundra tusen som dömts till ”tvångsarbete utan inspärrning” för brott mot arbetsplatsbestämmelser. Viktigare var att det fanns minst tre andra stora kategorier av inspärrade tvångsarbetare: krigsfångar, fångar i efterkrigstidens filtreringsläger och framför allt de ”specialförvisade”, bland dem kulaker som förvisats under kollektiviseringen, polacker, balter och andra som deporterats efter 1939 och kaukasier, tatarer, volgatyskar och andra som deporterats under kriget.

---

[5] Zemskov, ”Archipelag Gulag”, s. 6-7; Getty, Ritterspoon och Zemskov, ”Victyims of the Soviet Penal System in the Pre-war Years, Appendix A och B”, *American Historical Review*, oktober 1993, s. 1048-1049.
[6] Getty, Ritterspoon och Zemskov, s. 1047.
[7] Bacon, s. 112.
[8] Pohl, *The Stalinist Penal System*, s. 17.
[9] Pohl, a.a., s. 15; Zemskov, ”Gulag”, s. 17.
[10] Den hittills bästa sammanfattningen av debatten om de statistiska avslöjandena efter 1991 finns i Bacon, s. 6-41 och 101-22: de 18 miljonerna i hans beräkning, byggd på omsättning och tillgänglig statistik. Det kan nämnas att Dugin uppger att 11,8 miljoner människor greps mellan 1930 och 1953, men jag har svårt att få detta att gå ihop med de 8 miljoner som man vet var gripna 1940, särskilt med tanke på de väldiga mängder som greps och frigavs under andra världskriget (Dugin, ”Stalinizm, Legendy i Fakty”)

De båda första grupperna är tämligen lätta att räkna. Av flera tillförlitliga källor vet vi att antalet krigsfångar översteg fyra miljoner.[11] Vi vet också att NKVD mellan den 27 december 1941 och den 1 oktober 1944 granskade 421 199 fångar i filtreringsläger och att över 160 000 sådana fångar alltjämt förvarades i dem den 10 maj 1945 och utförde tvångsarbete. I januari 1946 upplöste NKVD lägren och ytterligare 228 000 personer fördes tillbaka till Sovjetunionen för ytterligare utredning.[12] En totalsiffra på cirka 700 000 är därför en rimlig gissning.

De specialförvisade är lite svårare att räkna, om så bara därför att det fanns så många olika grupper som förvisades till så många olika platser vid så många olika tidpunkter av så många olika anledningar. På 1920-talet förvisades många av bolsjevikernas tidiga motståndare — mensjeviker, socialrevolutionärer och liknande — enligt ett administrativt förfarande, vilket innebar att de rent tekniskt inte ingick i Gulag men förvisso bestraffades. I början av 1930-talet förvisades 2,1 miljoner kulaker, men ett okänt antal, utan minsta tvivel hundratusentals, förpassades inte till Kazachstan eller Sibirien utan till andra delar av sin hemprovins eller till dålig jord i utkanten av sina kollektivjordbruk. Många tycks ha rymt, så det är svårt att veta om man skall räkna in dem eller ej. Situationen är mycket klarare för de nationella grupper som förvisades under och efter kriget till de ”speciella” förvisningsorterna. Lika klart avgränsade men mycket lättare att glömma bort är diverse grupper som de 17 000 ”tidigare personer” som fördrevs från Leningrad efter mordet på Kirov. Det fanns också tyskar med sovjetiskt medborgarskap som inte deporterades fysiskt men vilkas byar i Sibirien och Centralasien gjordes om till ”speciella bosättningar” — Gulag kom så att säga till dem — och även barn som föddes i förvisning och naturligtvis också bör räknas som förvisade.

Resultatet är att de som har försökt sammanställa de många statistiska uppgifter som offentliggjorts om var och en av dessa grupper har fått fram något olikartade siffror. I *Ne po svoej vole*, utgiven 2001 av Memorial, har historikern Pavel Poljan lagt ihop de olika siffrorna över specialförvisade och kommit till 6 015 000.[13] I en översikt över publicerade arkivdokument har Otto Pohl däremot räknat samman drygt sju miljoner specialförvisade från 1930 till 1948.[14] Han ger följande efterkrigssiffror för personer i ”speciella bosättningar”:

oktober 1945	2 230 500
oktober 1946	2 463 940
oktober 1948	2 104 571
1 januari 1949	2 300 223
1 januari 1953	2 753 356[15]

I enlighet med principen att den lägre beräkningen tillmötesgår mina kinkigare läsare har jag ändå valt Poljans: sex miljoner förvisade. Om man lägger ihop siffrorna blir det totala antalet tvångsarbetare 28,7 miljoner.

Jag inser givetvis att denna siffra inte tillfredsställer alla. Somliga invänder att inte alla gripna eller deporterade skall räknas som ”offer” eftersom en del var kriminella, eller rentav krigsförbrytare. Miljoner av dessa fångar var visserligen dömda för brott, men jag tror inte att något som ens närmade sig majoriteten hade begått brott i vanlig bemärkelse. En kvinna som plockar några ax från ett redan skördat sädesfält är inte kriminell, och inte heller en man som har kommit för sent till arbetet tre gånger, till exempel fadern till den ryske generalen Aleksandr Lebed, som dömdes till läger för den förseelsen. För den delen är en krigsfånge som avsiktligt har fått stanna i ett tvångsarbetsläger i många år efter krigsslutet inte heller en legitim fånge. Enligt alla beräkningar var antalet professionella brottslingar i alla läger lågt,

[11] Overy, *Russia's War*, s. 197; Zagorulko red., *Vojennoplennyje v SSSR: 1939-1956*, s. 331-333.
[12] Pohl, *The Stalinist Penal System*, s. 50-52; Zemskov, ”Gulag”, s. 4-6.
[13] Poljan, *Ne po svojei vole: istorija i geografija prinudeitlnych migratsii v SSSR* s. 239.
[14] Pohl, *The Stalinist Penal System*, s. 5.
[15] Pohl, a.a., s. 133.

och därför föredrar jag att låta siffrorna stå som de är.

Somliga läsare kommer emellertid att bli missnöjda med denna siffra av andra skäl. Under arbetet på denna bok har jag otaliga gånger fått samma fråga: Hur många dog av dessa 28,7 miljoner fångar?

Även det svaret är komplicerat. Hittills har ingen helt tillfredsställande dödsstatistik för vare sig Gulag eller förvisningssystemet framlagts.[16] Det är möjligt att tillförlitligare siffror offentliggörs de kommande åren. Minst en före detta MVD-tjänsteman har tagit på sig uppgiften att metodiskt kamma igenom arkiven, läger för läger och år för år, i syfte att sammanställa säkra siffror. Troligen av andra motiv har Memorial, som redan har producerat de första tillförlitliga uppgifterna om antalet läger, föresatt sig att också räkna offren för förtrycket.

Tills dessa sammanställningar blir offentliga måste vi lita till vad vi har, nämligen en redovisning år för år av dödligheten i Gulag, byggd på dokument i arkiven tillhöriga administrationens avdelning för registrering av fångar. Denna redovisning förefaller utelämna dödsfall i fängelser och under transport. Den har sammanställts med ledning av översiktliga NKVD-rapporter, inte de enskilda lägrens arkiv. I den ingår inte alls specialförvisade. Jag återger den ändå här, med tvekan:

1930	7 980	(4,2 %)
1931	7 283	(2,9 %)
1932	13 197	(4,81 %)
1933	67 297	(15,3 %)
1934	25 187	(4,28 %)
1935	31 636	(2,75 %)
1936	24 993	(2,11 %)
1937	31 056	(2,42 %)
1938	108 654	(5,35 %)
1939	44 750	(3,1 %)
1940	41 275	(2,72 %)
1941	115 484	(6,1 %)
1942	352 560	(24,9 %)
1943	267 826	(22,4 %)
1944	115 481	(9,2 %)
1945	81 917	(5,95 %)
1946	30 715	(2,2 %)
1947	66 830	(3,59 %)
1948	50 659	(2,28 %)
1949	29 350	(1,21 %)
1950	24 511	(0,95 %)
1951	22 466	(0,92 %)
1952	20 643	(0,84 %)
1953	9 628	(0,67 %)[17]

I likhet med den officiella fångstatistiken pekar tabellen också på vissa mönster som kan förenas med andra uppgifter. Exempelvis den plötsliga uppgången 1933 avspeglar högst sannolikt effekterna av den hungersnöd som också tog mellan sex och sju miljoner ”fria” sovjetmedborgares liv. Den mindre uppgången 1938 måste vara en följd av de massavrättningar som ägde rum i lägren det året. Den stora uppgången i dödssiffrorna under kriget — närmare en fjärdedel av antalet fångar 1942 — stämmer också med deras memoarer och minnen som genomlevde lägren det året och speglar livsmedelsbristen i hela landet.

[16] Några har publicerats. Se Getty, Ritterspoon och Zemskov, s. 1048-1049.
[17] GARF, 9414/1/OURZ. Dessa siffror har sammanställts av Aleksandr Kokurin.

Även om och när dessa siffror blir mer exakta kommer det fortfarande att vara svårt att besvara frågan ”hur många dog?” Sanningen är att inga dödssiffror som sammanställts av Gulagförvaltningarna någonsin kan betraktas som helt tillförlitliga. Systemet med lägerinspektioner och reprimander innebar bland annat att enskilda lägerkommendanter hade ett personligt intresse av att ljuga om hur många av deras fångar som hade dött. Både arkiv och minnesanteckningar antyder att det var vanligt i många läger att frige fångar som var nära att dö, vilket gav lägre dödssiffror.[18] De förvisade förflyttades mindre ofta och frigavs inte när de var halvdöda, men förvisningssystemets själva karaktär — där fångarna bodde på avlägsna platser långt från de regionala myndigheterna — gör att statistiken över antalet döda i förvisning inte heller kan betraktas som helt tillförlitlig.

Framför allt måste själva frågan ställas lite noggrannare. ”Hur många dog?” brister i precision när det gäller Sovjetunionen, och de som ställer den bör först tänka igenom vad de verkligen vill veta. Vill de till exempel veta hur många som dog i Gulags läger och på förvisnings-orterna under Stalins tid, från 1929 till 1953? I så fall finns en siffra baserad på arkivkällor, men till och med den historiker som räknat fram den påpekar att den är ofullständig och inte täcker alla fångkategorier varje år. Jag återger också den med tvekan: 2 479 163.[19]

Även om den vore fullständig omfattar emellertid denna siffra inte alla offer för Stalintidens rättsväsende. Som jag säger i inledningen använde den sovjetiska hemliga polisen i regel inte sina läger till att mörda människor. När de ville mörda människor ordnade de massavrätt-ningar ute i skogen. Också de är förvisso offer för den sovjetiska rättvisan, och de var många. Med ledning av arkivmaterial anger en grupp forskare 786 098 politiska avrättningar från 1934 till 1953.[20] De flesta historiker betraktar uppgiften som mer eller mindre trovärdig, men dessa massmord uträttades i brådska och kaos och det är mycket möjligt att vi aldrig får veta exakt hur många offren var. Men inte ens denna siffra — som enligt min uppfattning är alltför exakt för att vara tillförlitlig — tar med dem som dog på tågen till lägren, dem som dog under förhör, dem vilkas avrättning inte var ”politiskt” motiverad men ändå genomfördes på falska grunder, de över 20 000 polska officerare som dog i massakern i Katynskogen och framför allt dem som dog inom några dagar efter frigivningen. Om det är den uppgiften vi verkligen vill ha blir den högre antagligen mycket högre — trots att beräkningarna återigen varierar kraftigt.

Jag har emellertid konstaterat att inte ens dessa siffror alltid ger svaret på det människor egentligen vill veta. När jag får frågan ”hur många dog?” vill den jag talar med i själva verket veta hur många som dog i onödan till följd av den bolsjevikiska revolutionen, det vill säga hur många som dog i den röda terrorn och inbördeskriget, hungersnöden som följde efter den brutala kollektiviseringen, massdeporteringarna, massavrättningarna, lägren på 1920-talet, lägren mellan 1960- och 1980-talen, likaväl som i lägren och massmorden under Stalins välde. I så fall är siffrorna inte bara långt högre utan en ren spekulation. De franska författarna till *Kommunismens svarta bok* anger 20 miljoner döda. Andra nämner siffror som ligger närmare tio eller tolv miljoner.[21]

En enda rund siffra över dödsoffren skulle vara ytterst tillfredsställande eftersom vi på så sätt skulle kunna jämföra Stalin med Hitler eller Mao. Men även om vi fann en sådan tror jag inte att den heller skulle berätta tragedins hela historia. Inga officiella siffror kan till exempel återge dödligheten hos hustrur och barn och åldrande föräldrar som blev kvar, eftersom deras död inte dokumenterades separat. Under kriget, svalt gamla människor ihjäl utan ransonering-skort. Om deras fängslade son inte hade brutit kol i Vorkuta kunde de ha överlevt. Små barn

[18] Berdinskich, *Vjatlag*, s. 28.
[19] Pohl, *The Stalinist Penal System*, s. 131.
[20] Getty, Ritterspoon och Zemskov, s. 1924.
[21] Courtois red., *The Black Book of Communism*, s. 4. [Detta är Courtois egen bedömning, N Werth som är exporten på Sovjet, instämmer inte i detta. Se xxx]

dukade lätt under för epidemier av tyfus och mässling i kalla, torftiga barnhem. Om deras mödrar inte hade sytt uniformer i Kengir hade de kanske också levt.

Inga siffror kan heller återge den ackumulerade effekten av Stalins brutalitet på hela familjers liv och hälsa. En man ställdes inför rätta och sköts som ”folkets fiende”, hans hustru fördes till läger som ”anhörig till en folkets fiende”, hans barn växte upp på barnhem och gick med i kriminella ligor, hans mor dog av stress och sorg, hans kusiner och mostrar och morbröder och fastrar och farbröder klippte av alla kontakter med varandra för att inte själva bli misstänkta. Familjer föll sönder, vänskapsband slets av, fruktan tyngde hårt på dem som blev kvar även om de fick leva vidare.

När allt kommer omkring kan statistik aldrig ge en fullständig bild av vad som hände. Inte heller kan de arkivdokument göra det som denna bok till stora delar bygger på. Alla de som har skrivit målande och konkret om Gulag vet att detta är sant, och det är därför som jag vill ge en av dem sista ordet om ”statistik” och ”arkiv” och ”dossierer”.

År 1990 fick författaren Lev Razgon tillstånd att läsa sin egen akt, en tunn samling dokument om hur han själv greps och likaså hans första hustru Oksana och flera medlemmar av hennes familj. Han läste igenom den och skrev sedan en essä om innehållet. Han reflekterade vältaligt över innehållet i akten, över den knapphändiga bevisningen, över de skrattretande anklagelserna, över den tragedi som drabbade hans hustrus mor, över sin svärfar tjekisten Gleb Bokys dunkla motiv, över den märkliga bristen på ånger och botgöring hos dem som hade tillintetgjort dem alla. Men det som frapperade mig mest i hans skildring av läsningen av dokumenten var hur ambivalent han kände sig när han hade läst alltsammans:

> Jag har för länge sedan upphört att vända sidorna i pärmen och de har legat bredvid mig i över ett par timmar och blivit kalla av sina egna tankar. Min väktare [KGB-arkivarien] börjar redan hosta menande och titta på klockan. Det är dags att gå. Jag har ingenting mer att skaffa här. Jag räcker honom dokumenten och han släpper dem nonchalant i sin kasse igen. Jag går nerför trappan, bort i de tomma korridorerna, förbi vaktposterna, som inte ens ber att få se mina papper, och stiger ut på Lubjankatorget.
>
> Klockan är bara fem på eftermiddagen men det är redan nästan mörkt och ett fint, stilla regn faller oavbrutet. Byggnaden ligger kvar bredvid mig och jag står på trottoaren utanför och undrar vad jag nu skall ta mig för. Så förfärligt att jag inte tror på Gud och inte kan gå in i någon tyst liten kyrka, stå i värmen från de levande ljusen, blicka in i Kristi ögon där han hänger på korset och säga och göra det som gör livet lättare att uthärda för den troende ...
>
> Jag tar av mig pälsmössan och droppar av regn eller tårar sipprar nerför ansiktet. Jag är åttiotvå år och här står jag och genomlever alltsammans igen ... Jag hör Oksanas och hennes mors röster ... jag minns dem och ser dem igen, allesammans. Och om jag fick behålla livet är det min plikt att göra det ... [22]

[22] Razgon, *True Stories* s. 290-291